

על העריצות של האמת

תפקידו של הפוסטמודרניזם בהיסטוריה של הרעיונות
(פורסם ב"גליליאו", 29, אוגוסט 1998)

הפוסטמודרניזם זוכה להצלחה בתחומים רבים של העיון וההגות והצלחות מהירות מסוג זה לעיתים טומנות בחובן את זרעי כשלונן. כבר עתה ניתן לראות כיצד ההתקוממות נגד תיאוריות הטוענות לגילוי אמיתות מוחלטות לובשת היא עצמה צורה של תיאוריה קפדנית וכיצד שלילת החוקים הופכת למשנה סדורה שאף לה חוקים משלה. אולם דומה שאין זה מן החכמה לצפות לכשלוננו של גל נרחב זה ששוטף את תרבותנו. הקורא בשלושת המאמרים שפורסמו בחוברת גליליאו האחרונה, ושלושתם במידה זו או אחרת נוגעים לנושא (מאמריהם של יוסי זיו ואבשלום אליצור העוסקים ישירות בנושא ומאמרו של שחר דולב התוקף את האינטרפרטציה המורחבת של יואב בן-דב למכניקת הקוונטים) יגיע למסקנה שהפוסטמודרניזם הוא תקלה זמנית בדרך התפתחותם של רעיונות בתרבות המערב, ושהתופעה החדשה הזו תחלוף מן העולם ככל אופנה, ולא תשאיר אחריה כל רישום.

הופעת הפוסטמודרניזם וההצלחה שהתורה זוכה לו מצביעות על כך שאין מדובר בהבלים גרידא. ככל הנראה זו תופעה ששורשיה עמוקים מסתם אופנה חצופה, וחרף הפגמים הבולטים שניתן לגלות בקלות ביסודותיה של ה"אנטי-שיטה" החדשה, פגמים שעליהם מצביעים בכשרון רב אליצור וזיו במאמריהם - מן הראוי לנסות ולחשוף את הסיבות העמוקות והאמיתיות להופעתה של תופעה זו.

לכאורה אין קל מאשר להזים את טענתו הבסיסית של הפוסטמודרניזם. מספיק להצביע על תיאוריה אמיתית אחת, על מודל מוכח המסביר תופעה אחת בעולמנו, כדי להפיל את הטענה שאין אמיתות מוחלטות. ולמרבת הפלא הפוסטמודרניזם לא נסוג בפני שום דוגמא כזו. והסיבה לכך ברורה: יש לנו הרבה דרכים להשתכנע בקיומן של אמיתות, בקיומן של חוקים אובייקטיביים בטבע ואולי אף בטבע האדם - אבל אין לנו שום דרך להוכיח את אמיתותם. עובדה פילוסופית זו היא עיקר תורתם של יום ושל קאנט. יום הוכיח שאין לנו דרך להוכיח קשר סיבתי בין תופעות - גם כאשר אנו משוכנעים על יסוד סדרה של ניסויים בדבר קיומו של קשר כזה, וקאנט המשיך וטען שגם אם קיימים "הדברים לכשעצמם", לא תוכל התודעה האנושית להגיע עדיהם. אולי האישור החזק ביותר לטענתו של קאנט עולה דווקא מתוך גילויי המדע בעשרות השנים האחרונות. עתה אפשר לומר שהפיזיקאים הוכיחו את הפער ההכרחי שבין המציאות הפיזיקלית לכשעצמה לבין יכולתה של התודעה לתפוס אותה. בנקודה זו יש להבהיר הבהר היטב שהטענה בדבר קיומן של אמיתות אינה טענה בדבר השגתן. רבים מאלה שטענו לקיומן של אמיתות מוחלטות היו ערים יותר מן האחרים לקוצר ידה של ההשגה האנושית להגיע עדיהן. דוגמא לכך הן התורות המיסטיות אשר טענו לקיומן של "סודות אלוהיים" ובתוך כך בנו השקפת עולם המיוסדת על הכרה בנשגבותו של האל הנחבא בנבכי אינסופיותו, וקל לראות עד כמה נסתלפה תפיסה זו ב"מיסטיקה" הרווחת בימינו, בתורות "העידן החדש" אשר סגרו בהנף קולמוס את הפער שבין אמיתות היקום לבין השגתן. "תורת אמת" מבטאה אפוא אמונה בסדרו של עולם ולא בהכרח אמונה בהשגתו.

במסורת המדע, חסידי אפלטון וממשיכי דרכו הם אלה שהאמינו בקיומן של אמיתות אובייקטיביות ושל חוקים נצחיים. תורת אפלטון, שהיא הניסוח הראשון הרהוט והברור של התפיסה המאמינה בקיומן של תבניות נצחיות המתגשמות בטבע - האידיאות - היא "תורת אמת" במובן שתיארתי לעיל. ממשיכי דרכו של אפלטון ביקשו לגלות את החוקים המוחלטים השוררים בטבע, והישגיה של הפיזיקה הקלאסית הם דוגמא להצלחתה של תפיסה זו. למרות שהויכוח בין חסידי אפלטון לבין מתנגדיו לא הוכרע מעולם, יש טעם לשאול איזו תיאוריה, זו של אפלטון או זו של מתנגדיו (אריסטו), הפיקה יותר רעיונות פוריים והתשובה על כך היא שתורת אפלטון היא זו שהפרתה יותר מן האחרות את רעיונות המדע לתחומיו השונים. הפוסט מודרניזם מנסה לקרוא תגר על מסורת מפוארת זו, ולכאורה זה נסיון נואל. הרי גם אם יטענו הפילוסופים שאין דרך להוכיח אמיתות מדעיות וגם אם דעתם תמצא סעד בטענתם של הפיזיקאים שהפיזיקה המודרנית כבר אינה טוענת לתיאור נכון של טבע המציאות, הרי השגי הטכנולוגיה המיוסדת על המדע יבואו ויוכיחו שהתורות הטוענות לחוקי טבע מוחלטים לא רק שהן נכונות - הן גם מועילות. הרי בעזרת הטענה הפופולרית "אני במחשבתי בורא את המציאות" אי אפשר להמנע מהחלקה בכביש רטוב, בעוד

שחידוש טכנולוגי שיביא לשיפור כלשהו בכלמי המכונית יעשה זאת בהצלחה. הרי בעולם כולו הוכר המדע האפלטוני כ"המדע" ותורות המזרח, למשל, אשר גם הן הציגו מדע משלהן, נכנעו בפני המדע המערבי ולא בגלל נכונותו, אשר כאמור אינה ניתנת להוכחה, אלא ככל הנראה בגלל הטכנולוגיה המוצלחת אשר הפיק מתוכו. עדיין לא התבשרנו על שום הצלחה של "העידן החדש" במעבדה. תורת הקוונטים, למרות הקשיים הפילוסופיים העצומים שהיא מעוררת, מצליחה לחזות תוצאות ניסויים בדיוק של ספרות רבות אחרי הנקודה ולא שמענו על השג דומה של ה"פוסטים" (כפי שיוסי זיו מכנה אותם). על מה אפוא תוכל לאורך זמן להתבסס תורה שתחילתה מלים וסופה מילים (דרידה, לקאן)?

ככל הנראה את התשובה לקושיה יש לחפש במישור התודעתי והחברתי. שם נמצאים השולים החשופים של "תורות-האמת" המודרניות, שם שורשיו של הפוסטמודרניזם.

העידן החדש הוא תקופת פריחתן של "תורות אמת" אשר המשיכו-העתיקו במידה זו או אחרת של הצלחה את הישגי המדע הניוטוני לכל תחומי ההגות. הן בתחום החברתי, הן בהבנת ההיסטוריה, הן בבקורת הספרות והאומנות והן בפסיכולוגיה פרחו תורות הטוענות לגילוי החוקים הבסיסיים של תחומי המציאות בהם הן עוסקות. והנה, אם נבחן את הפן ההכרתי והחברתי שמתלווה לגילוי אמיתות, נגלה את האמת הפשוטה: בעקבי האמת צועד השקר. בשוליה של כל תורת אמת כמעט בהכרח צמחה העריצות.

אפתח בדוגמא הידועה לכל. מאז יוון הקלאסית ניסו הוגים לחשוף ולנסח את החוקים על פיהם מתגלגלים המאורעות ההיסטוריים, ונסינות אלה הגיעו לשיאם בתורתו של מארקס אשר טען לגילוי התבנית הבסיסית של המהלך ההיסטורי. תורתו היתה הישג תיאורטי, אשר תוצאותיו ידועות לכל. אפשר, כמובן, לטעון שהקומוניזם סילף את כוונותיו של מארקס ואת תורתו, אולם זהו חיזיון שכיח ואולי אף הכרחי, שכאשר מתגלה "אמת" מיד מתגלים מבושרי האמת ומכאן עוד צעד קטן עד להופעתם של בעלי שררה ושל מנצלי האמת לצרכיהם. אין כאן מקרה בלתי מוצלח - ברגע שמארקס ניסח את חוקי מהלך ההיסטוריה נולדה רוחו של סטאלין. תופעה זו, של הופעת העריצות בעקבי גילוי "אמת" מתגלה לנו בכל אשר נפנה. תורת הקבלה וגילגוליה הם דוגמא מאלפת לתהליך זה. מנסחיה האמינו באמיתות נצחיות שהם הסודות האלוהיים שהם החוקים שעל פיהם מונהגת ההווה ועל כן תורותיהם כונו בפיהם דיברי אמת" כבר משלהי ימי הביניים. מן האמונה בקיומם של סודות אלוהיים צמח המאמץ לשלוח את היד ולאחוז בהם (המשיחיות). החסידות הכירה בכשלון הצורב של ביטול הפער שבין אמת לבין השגתה וניסחה תורות חיים שיש בהן אמונה ותקווה ודחיה של הרעיון המשיחי למדרגת אידיאה. אולם שלא במקרה קמו בסמוך לכך רביים שהפכו ל"בעלי-בתים" על האמת ואת חסידיהם הפכו לחסידים שוטים ושררתם לא ידעה גבולות. שימושה של הקבלה בימינו לצרכים פרקטיים מענייני ממון ועד לניצול נשמות טועות הם סופו המכוער של התהליך שהחל בחיפוש כן ומעמיק אחר האמת. תופעה זו אינה פוסחת על שום תחום. במקום שם תתגלה "אמת" שם תופיע תתגלה העריצות.

הפוסטמודרניזם באמנות טוען שאין כל קריטריונים להגדרת האמנות. כמובן שאין שחר לטענה זו. הרי לא נסכים לכך שכל שירבוט מקרי יחשב לאמנות ולא נעלה בדעתנו שלא ניתן להבחין בין פסל סביבתי לבין 'צוזאמען געזעצטע שמונצעס'. אם יש משמעות למושג "אמנות טובה" הרי שבהכרח יש גם קישור, ושום אדם רציני אינו חושב שעל המוזיאון לקבל לתוכו הכל. אולם מרגע שעל המוזיאון להחליט מה יכנס בשעריו, יהיה מישהו שיחליט מה ומי ראוי, ולמישהו זה יש נטיות משלו, ומה שמסוכן עוד יותר - יש לו חברים. ומיד נמצא קומיסרים של אומנות ומיד נמצא את השרירות של בעלי "האסכולות" ושל בעלי "השיטות" ומיד נמצא את השקר צועד בעקבי האמת. גם המדע לא נחלץ מגורל זה והיום אנו יודעים שבשוליים ההכרתיים והחברתיים של המדע נוכל למצוא סמנים ברורים של דת. המדע המודרני, שתחילתו במאה השבע עשרה, הוא שהוציא את תרבותנו מחשכת הבערות, אולם יש לשים לב להקבלה שבין שני המשפטים הבאים: המשפט הראשון: כל הגופים מתנועעים על פי אותם חוקים, והמדע הוא שיגלה וינסח חוקים אלה. המשפט השני: ישנה אמת אחת והיא האמת של הכנסיה. המשפט הראשון מתאר את הלך המחשבה שהוליד את תורתו של ניוטון ואת המדע המודרני כולו והמשפט השני הניב מתוכו את האינקוויזיציה, והדמיון שבין שני המשפטים הללו מפחיד. יש אומרים שגם בתחומי המדע נמצא אמונה ונמצא כפירה ונמצא סנקציות נגד הכופרים.

בילדותי אהבתי מאד את שיריו של אלתרמן ושנים הייתי מצפה מדי שבוע להופעת "הטור השביעי". את "עיר היונה" ידעתי על-פה. כרבים מבני דורי הייתי בטוח ש"שיר של אלתרמן זה שיר". אולם מכאן עוד צעד אחד ל"שיר זה שיר של אלתרמן" ודור שלם של משוררים צעירים נחנק בידי האמת של אמנות השירה.

פרויד ניסח את חוקי הנפש. הוא קבע ששלושה חלקים לה נפש האדם - שלושה בדיוק. והמניע של האישיות אחד הוא - המין, ואם לא אחד אז שניים - מין ותוקפנות. ומאז דבקים חסידיו של פרויד בתורתו ועל אף כל חידושיה עדיין זו "תורת אמת". היא מספקת לנו מודל מובנה היטב של נפש האדם. אין זה מענייני כאן להעדיף תורה פסיכולוגית אחת על פני חברתה - גם התורות שצמחו כתגובה לפסיכואנליזה מספקות אמיתות אודות נפש האדם. לפני שנים ספורות יצא לאור ספרו של פארי מייסון החושף את עריצותה של הפסיכותרפיה לסוגיה בליווית דוגמאות מאלפות מכל האסכולות הפסיכולוגיות. התגובה לספר לא אחרה לבוא: ספרות שלמה יצאה לאור וכל עניינה להגן על סמכותה של הפסיכולוגיה ועל סמכותם של הפסיכולוגים. מייסון טען שעצם הסיטואציה הפסיכולוגית, עצם הפניה של אדם בחולשתו אל אדם שבידו "ידע", "תיאוריה" - היא הזמנה לעריצות. הוא חשף את מחלותיו של המקצוע - מחלות המתגלות חדשים לבקרים, והפסיכולוגים מאנו להכיר באמת החשופה: ה"אמת" שבידי הפסיכולוג מעניקה לו כוח לטוב ולמוטב: כוח יכול לרפא, והפן האפל של הכוח הוא הכוחניות.

הפער שבין ה"אמת" לבין ההשגה האנושית הוא התחום שבו צומחים תיאוריות ומודלים, הוא התחום שבו יתגלה כוחו של האדם בגילוי צפונות היקום, הוא התחום שבו תפרחנה תורות אלטרנטיביות - אמיתיות ושיקריות - הוא התחום שבו צומחת העריצות. בילדותי חונכתי על האמת הנישאת על ידי הסוציאליזם ועד היום אין לי ספק בדבר כוונותיהם הטובות של נושאי, כפי שאין לי ספק בדבר העריצות החברתית והמחשבתית שהוא הוליד. החכם היווני הרקליטוס אמר: "האמת דרכה להסתתר" וכן אמר: "יפה ההרמוניה הנסתרת מן ההרמוניה הנגליית". אחרי אלפי שנים בא קאנט וניסח ניסוח קפדני את הפער הזה שבין "הדברים לכשעצמם" לבין תבונת האדם ומקץ מאות שנים באו הפיזיקאים שרדינגר, פאולי, בוהר והייזנברג ואישרו את קיומו של הפער הזה. תורות אלה מלמדות שהאמת לא תוכל להתגונן בפני השרירות, אולם תורותיהם של הוגים גדולים אלה לא הצליחו להוציא מידם של בעלי אמונות כנות וכוונות טובות את מטה העריצות. מול העריצות של האמת מציע הפוסטמודרניזם את שלילת כל האמיתות וברור שאין בכך פתרון. גם בפוסטמודרניזם עצמו נוכל למצוא את שאיפת האדם לשלוט ("אני במחשבת" וכו'), אולם למרות זאת הפוסטמודרניזם הוא תגובה בעלת ערך לעריצות שצמחה בשולי תורות האמת ואולי זה התפקיד השמור לו בתולדות התפתחות הרעיונות בתרבותנו.